

Володимир Кучер

РУХ ОПОРУ НА ПЕРЕШКОДІ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Розглядаються плани нацистських окупантів щодо колонізації України, діяльність руху опору, що став на перешкоді їх грабіжницьких планів.

Volodymyr Kucher. The resistance movement as a barrier against nazi crimes in Ukraine. This article examines the plans of Nazi occupationists colonization of Ukraine, the activities of resistance movement which put obstacles in their predatory politics.

Нацистська окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, тривала аж до остаточного вигнання німецьких збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема імперського міністра у справах окупованих територій А.Розенберга, деяких військових генералів дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А.Гітлер, Е.Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку. І лише силою зброї радянських військ Україна була звільнена від німецьких окупантів.

Сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання загарбницьких планів щодо виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини виступили партизани і підпілляники.

Варто зауважити, що в початковий період війни, коли радянські війська під могутніми ударами вермахту відступали у східному напрямі, ініціаторами руху опору виступали створені партійними, радянськими органами партизанські загони, диверсійні групи, послані у тил ворожих військ. Однак їх діяльність виявилася не дуже ефективною у боротьбі з німецькими регулярними військами та спеціально підготовленими, добре озброєними каральними формуваннями. Майже всі партизанські загони, зазнавши суттєвих втрат, були розбиті.

До партизанських дій вдавалися радянські військовослужбовці, які потрапляли в оточення, не маючи можливості прорватися

через лінію фронту до своїх військ. Цю ініціативу підтримало радянське командування, щоб перешкодити швидкому просуванню німецьких армій. 15 липня 1941 р. Головне політичне управління Червоної армії видало звернення «До військовослужбовців, які б'ються в тилу противника». У цьому зверненні, розкиданому з літаків над окупованою територією, діяльність радянських військових за лінією фронту розглядалася як продовження виконання ними бойових завдань. Командирам і рядовим пропонувалося переходити до методів партизанських дій і всіма доступними засобами знищувати ворога¹.

Ці заклики мали певне значення для розгортання військовими партизанської боротьби. Як свідчать джерела, деяка їх частина відгукнулася на них. Низку партизанських загонів, що склалися з військовослужбовців, було сформовано на окупованій ворогом Україні. Існували також змішані партизанські загони, що склалися з цивільних і військових. Військові внесли в ряди партизанів дисципліну, порядок, організованість, знання та володіння зброєю, військовою технікою, мінно-підривною справою. Вони сприяли підвищенню боєздатності партизанських формувань, організували підготовку кадрів, навчання цивільних бійців військової справи, планування і здійснення бойових операцій, диверсійну діяльність. Як свідчать звіти партизанських формувань, на посадах командирів різного рівня, політпрацівниками, начальниками штабів здебільшого працювали військовослужбовці, поступово оволодіваючи тактикою партизанських дій.

З метою активізації партизанської боротьби в тилу німецьких військ Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії наприкінці липня 1941 р. опрацювало документ за назвою «Партизанські загони та їх тактика», який направило начальникам штабів фронтів².

Того ж місяця Головне політичне управління Червоної армії передало військовим радам фронтів «Інструкцію по організації партизанських загонів і груп». Це, власне, була перша партизанська інструкція. В ній говорилося, що створювати партизанські загони і диверсійні групи необхідно в першу чергу на напрямках дій німецьких військових угруповань і на їх головних комунікаціях. Наголошувалося, що лише сміливі, рішучі і цілеспрямовані удари партизанських сил по найважливіших військових об'єктах ворога забезпечать успіх і нададуть суттєвої допомоги Червоній армії. Сила партизанів у тому, що в їх руках, а не в руках противника

знаходиться ініціатива. В інструкції детально викладалися методи партизанської війни, проведення бойових і диверсійних дій на комунікаціях ворога.

З метою розгортання партизанської боротьби, посилення диверсійно-розвідувальної діяльності на комунікаціях противника армійські, фронтові розвідоргани та спецслужби НКВС почали організовувати невеликі диверсійно-розвідувальні групи. У доповідній записці на ім'я Й. Сталіна від 8 серпня 1941 р. «Про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу противника» нарком внутрішніх справ Л. Берія обґрунтував необхідність перекидання у ворожий тил таких груп, що мали завдання організувати партизанські загони, здійснювати диверсійну і розвідувальну діяльність на комунікаціях вермахту. Він повідомляв, що вже готуються 5 тис. майбутніх диверсантів та розвідників, яких незабаром закидатимуть у ворожий тил³.

Аналіз джерел, новітніх публікацій наводить на думку, що в перший період війни саме військовослужбовці, які опинились у тилу ворожих військ, та ті, що перекидалися за лінію фронту, перебрали ініціативу в організації руху опору, створювали партизанські загони, відновлювали підпільну мережу. Вони відчували неймовірні труднощі, не маючи досвіду партизанської боротьби, достатньої кількості озброєння, мінно-підривних матеріалів, засобів зв'язку, медикаментів, продовольства тощо.

Та все ж, попри всі труднощі партизани поступово розгортали свою бойову діяльність, створивши серйозну перешкоду на шляху просування німецьких армій. Про це свідчать документи самих армійських штабів, окупаційних властей. Начальник генерального штабу сухопутних сил вермахту генерал Ф.Гальдер, до рук якого потрапляли донесення польових командирів, армійської розвідки, поліції, служби безпеки, був занепокоєний діяльністю радянських партизанів. Уже на десятий день війни він занотував у своєму «Щоденнику»: «Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району ... Лише охоронних дивізій, безперечно, замало для забезпечення всієї зайнятої території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу діючої армії»⁴.

До бойових дій переходили партизани в правобережних районах України, де й знаходилися важливі німецькі комунікації, військові бази, склади з озброєнням, продовольством, військовим спорядженням, перекинутим залізницями з Німеччини. У своїх спогадах відомий німецький теоретик і практик танкової війни

генерал Г.Гудеріан належним чином оцінив загрозу партизанів тиловим районам німецьких військ. Зокрема, він писав: «Розтягнутий тиловий район з важкодоступними лісами й болотами полегшив росіянам створення і широке використання банд, чи так званих партизанів, які складалися з військовополонених, що втекли, місцевих жителів, які потрапили у безвихідне становище й уникали трудової повинності і пішли в ліси, а також з диверсійних і розвідувальних груп, скинутих з парашутами. Діяльність цих банд включала напади на окремих солдатів, проведення диверсій (підриви мостів, залізничних колій і інших важливих об'єктів у нашому тилу). Їх діяльність ставала з кожним днем все неприємнішою й вимагала прийняття рішучих контрзаходів»⁵.

Необхідно зазначити, що нацистське керівництво, військове командування вермахту заздалегідь готувалися до рішучої боротьби з партизанами у тилу своїх збройних сил. Ще до початку війни проти СРСР це питання неодноразово обговорювалося на нарадах за участю А.Гітлера, Г.Гімmlера, Г.Герінга, М.Бормана, інших державних, військових, партійних посадовців. Унаслідок цих нарад появилися документи, які передбачали заходи щодо придушення партизанських дій у тилу вермахту. Зокрема, 13 травня 1941 р. було видане розпорядження начальником штабу Верховного головнокомандування збройних сил генерал-фельдмаршалом В.Кейтелем «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливі повноваження військ». У розпорядженні наголошувалося, що здійснення успішних бойових дій стане можливим лише в тому разі, якщо війська нещадно захищатимуться від будь-яких загроз з боку цивільного населення. Згідно з цим розпорядженням у районах бойових дій, в тилівій зоні і там, де вже було запроваджено німецьке окупаційне політичне управління, встановлювалися такі правила: «1.Злочини ворожих цивільних осіб надалі, до подальших розпоряджень, вилучаються з підсудності військових і військово-польових судів; 2. Партизани повинні нещадно знищуватися військами в бою або під час переслідування; 3. Будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, на осіб, що входили до їх складу, і обслуговуючий їх персонал також мають придушуватися військами на місці із застосуванням надзвичайних заходів, аж до знищення нападаючого; 4. Щодо населених пунктів, в яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького нападу, повинні застосовуватися масові насильницькі заходи; 5. В місцевостях, достатньо приборканих, головнокомандувачі

армійських груп мають право за узгодженням з відповідними командувачами військово-морських, військово-повітряних сил встановлювати підсудність цивільних осіб військовим судом»⁶.

У розпорядженні йшлося також про те, що дії німецьких військовослужбовців проти цивільного населення окупованих територій не підлягали будь-якому переслідуванню, якщо навіть ці дії кваліфікувалися як кримінальні чи військові злочини.

Готуючись до тотальної боротьби з комуністичним світоглядом, нацисти особливо ретельно розробляли плани щодо «нейтралізації», тобто винищення функціонерів партійно-радянських, комсомольських, профспілкових структур, кваліфікованих фахівців господарських організацій, установ і закладів. Це завдання було покладене на охоронні загони нацистської партії (СС), очолювані рейхсфюрером СС Г.Гімmlером, який не підлягав жодному органу влади. На початок війни есесівські війська перетворилися з охоронних загонів в могутню силу воєнно-політичного та ідеологічного контролю, з допомогою якої функціонувала нацистська диктатура. Ця репресивна структура була не тільки інструментом нещадного придушення, але й «ідейним центром», покликаним берегти расистські і антикомуністичні основи нацизму.

Система СС була досить розгалуженою. До її складу входили Головне управління імперської безпеки (СД) і поліція безпеки, Управління зарубіжної розвідки, дивізії СС, айнзацкоманди і айнзацгрупи, інші каральні структури, покликані боротися із внутрішніми і зовнішніми ворогами нацистського рейху. Рейхсфюреру СС Г.Гімmlеру підлягали також Головне господарське управління, Головне управління по зміцненню німецької раси, Головне управління у справах раси і поселень, Центральне відомство у справах етнічних німців. Коли почалася підготовка до війни проти Радянського Союзу, яку сам А.Гітлер назвав «боротьбою двох світоглядів, боротьбою проти комунізму на знищення», Г.Гімmlер почав вимагати для себе особливих повноважень. Спеціальним наказом А.Гітлера від 13 березня 1941 р. такі повноваження він отримав. Вони були необхідні Г.Гімmlеру для розгортання терору та здійснення заходів щодо онімечення захоплених східних областей.

Нацистське керівництво особливо турбувало питання про ліквідацію представників політичних структур у Радянському Союзі як носіїв комуністичного світогляду. 12 травня 1941 р. начальник відділу оборони країни оперативного керівництва Верховного командування вермахту генерал В.Варлімонт опрацював «Проект

наказу про комісарів». У цьому документі наголошувалося, що носіїв державної політичної ідеї і політичних керівників (комісарів) необхідно негайно знищувати. Політичних керівників військових підрозділів наказувалося не визнавати полоненими і знищувати в пересильних таборах. Керівників-фахівців економічних, технічних організацій, підприємств необхідно було затримувати в тому разі, якщо вони виявляли ворожість до німецьких збройних сил. Усе населення мало перевірятися на лояльність до окупаційної влади і вермахту зондеркомандами. У разі неприхильного ставлення до німців або здійснення злочинів винуватців слід знищувати як партизанів⁷.

З метою придушення будь-якого руху опору в тилу німецьких військ за два тижні до нападу Німеччини на Радянський Союз за завданням Г.Гімлера начальник служби безпеки (СД) і поліції безпеки (гестапо і кримінальна поліція) обергрупенфюрер СС і генерал поліції Р.Гейдріх створив чотири оперативні групи (айнзатцгрупи «А», «Б», «Ц» і «Д»). Дві останні діяли на окупованій території України. Кожна айнзатцгрупа складалася з 4–5 айнзатцкоманд чи зондеркоманд.

У своєму листі до найвищих керівників СС і поліції Р.Гейдріх визначив завдання цим каральним підрозділам, наділеним особливими повноваженнями у боротьбі з ворогами рейху. Він писав, що «найближча мета цілеспрямованих дій — політичне, тобто фактично поліцейське успокоєння новоокупованих територій. Кінцева мета — економічне успокоєння». Зважаючи на більшовицьке становлення країни, що тривало десятками років, ці заходи слід застосовувати з безпощадною суворістю⁸.

Щоб досягти бажаних результатів, від айнзатцгруп, айнзатцкоманд вимагалось страчувати «всіх діячів Комінтерну (як, зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків); всіх вищих середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи належних до державного апарату; всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів та ін.)»⁹.

На думку Р.Гейдріха, у своїй окупаційній політиці нацистське командування має широко використовувати національні відмінності між окремими «племенами» СРСР — прибалтами, білорусами, українцями, грузинами, вірменами, азербайджанцями та ін. До бійців Червоної армії слід звертатися російською мовою, а до ци-

вільного населення національними мовами. Загалом національне питання слід трактувати дуже обережно. Для завоювання довіри населення не варто говорити, що радянський соціалізм буде остаточно зруйнований. Необхідно переконувати населення, що буде побудований справжній соціалізм на принципах соціальної справедливості для всіх працюючих, гарантованих державою. Р.Гейдріх радив своїм підлеглим використовувати міжрелігійні протиріччя. Не забороняти православної церкви, пропагувати ідею відокремлення церкви від держави, але виступати проти створення уніфікованої церкви.

З метою посилення наступальних дій німецьких військ А.Гітлер 19 липня 1941 р. підписав директиву «Подальше ведення війни на Сході». Директивою передбачалося розгортання операцій проти радянських збройних сил, що відступали. Однак у ній нічого не говорилося про загрозу німецькому тилу з боку радянських партизанів. Начальник штабу Верховного головнокомандування збройних сил генерал-фельдмаршал В.Кейтель запропонував фюреру доповнити директиву заходами для забезпечення тилу вермахту, з чим А.Гітлер погодився.

У документі йшлося про те, що «військ, виділених для несення служби охорони в зайнятих східних областях, вистачить для виконання завдання лише в тому разі, якщо будь-який опір буде ліквідований не шляхом юридичного покарання винних, а породженими окупаційними властями страхами, здатними відбити у населення бажання чинити опір»¹⁰. Відповідальність за спокій в окупованих областях покладалася на війська, підпорядковані командуючим. Останні повинні були вишукувати засоби для забезпечення порядку не за рахунок додаткових охоронних частин, а застосовуючи відповідні драконівські заходи не лише проти партизанів, а й населення, що виявляло нелояльне ставлення до німецьких військ¹¹.

Німецьке командування наочно переконувалося, що резервом і базою партизанів, руху опору в цілому є місцеве населення. Тому воно вдавалося до обмежувальних заходів, намагаючись регламентувати життя на окупованій території. В розпорядженні головного командування вермахту, виданому влітку 1941 р., наголошувалося, що цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу, виданого найближчою військовою частиною. Всі жителі населених пунктів повинні зареєструватися, а списки мали передаватися

місцевому коменданту чи органам, призначеним для контролю. Заборонялося надавати притулок стороннім особам. Німецьке командування погрожувало смертною карою всім, хто не здав зброю, боєприпаси, а також за надання допомоги партизанам, диверсантам, парашутистам¹².

Спіраючись на директиви, накази, розпорядження Верховного командування вермахту, командувачі армій чи груп армій відповідно реагували на вимоги посилити боротьбу з партизанським рухом. Командувач 17-ї армії генерал К.Штюльпнагель 30 липня 1941 р. видав розпорядження про посилення боротьби з партизанами, саботажниками, пасивним опором, щоб гарантувати безпеку німецьким солдатам. Нападаючих на підрозділи, військові об'єкти слід нещадно знищувати. Партизанів, захоплених в полон, потрібно розстрілювати. Подібним чином поступати з саботажниками та тими, хто надавав допомогу партизанам. Якщо партизанам, підпільникам вдавалося уникнути арешту, до населення застосовувався принцип колективної відповідальності. Заложниками ставали тисячі жителів населених пунктів. Як правило, їх переважно розстрілювали, частково відправляли до Німеччини як робочу силу¹³.

За німецькими джерелами кількість заложників становили від 10 до 7 тис. чоловік. Зокрема в донесенні до Берліна командира 454-ї охоронної дивізії за листопад 1941 р. зазначається, що за підпали, диверсійні акти було розстріляно 800 киян¹⁴. Особливо жорстоко вчинили окупанти щодо єврейського населення, звинувативши у пожежах в центрі міста. У Бабиному Яру до 12 жовтня 1941 р. було вбито близько 51 тис. осіб. Лише за 1941 р. нацисти знищили за антинімецьку діяльність понад 85 тис. жителів Києва, різного віку і статі¹⁵.

Унаслідок вибуху мін у Харкові, закладених відступаючими радянськими військами, загинуло чимало німецьких солдатів. Комендант міста наказав негайно розстріляти 50 комуністів, 1 тис. чоловік було взято заложниками з метою покарання смертю за наступні протинімецькі дії. Для жителів міста встановлювалася комендантська година з 16 до 6 годин ранку. Комендант попереджав: «Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова»¹⁶. Подібних наказів і розпоряджень, розклеєних у люд-

них місцях міст, селищ і сіл, нараховувалося сотнями і тисячами. Це переконливо свідчило про наростання невдоволення серед населення жорстокою окупаційною політикою, яке вдавалося до саботажу всіх заходів нацистів.

Міністр східних окупованих областей А. Розенберг, стурбований вимогами фюрера налагодити безперебійне управління захопленими областями, 23 серпня 1941 р. видав розпорядження про запровадження надзвичайних каральних заходів щодо населення. Згідно з цим документом до смертної кари або до ув'язнення засуджувалися особи, які вчинили будь-які дії, направлені проти окупаційних військ, цивільних органів влади, майна, проти тих, хто підбурював людей до непокори, невиконання наказів і розпоряджень, здійснював диверсії на німецьких військових об'єктах, комунікаціях¹⁷.

За цим розпорядженням вироки виносили спеціальні суди, складені з офіцерів вермахту, поліції безпеки і служби безпеки. В документі регламентувався увесь процес: від притягнення до відповідальності за вчинений злочин до винесення вироку підсудному. Читаючи розпорядження, складається враження, що німецькі судові органи на окупованих територіях були взірцем справедливості. Однак на практиці, як засвідчують інші німецькі документи, все було по-іншому. Покарання із застосуванням зброї спостерігалося на всій окупованій території. Людей знищували лише за те, що вони могли бути потенційними ворогами рейху.

Варто зауважити, що протистояння між учасниками різних форм боротьби проти нового порядку і німецькими силовими структурами посилювалося з кожним днем. Населення, яке спочатку повірило німецькій пропаганді про «справжнє визволення від більшовизму», було розчароване агресивними діями загарбників. Особливо зневірилося воно в окупаційній політиці на розпуск колгоспів, отримання землі у приватну власність, вільне підприємництво тощо. Не отримавши очікуваного, селяни почали саботувати виконання поставок сільськогосподарської продукції, ухилялися від роботи в громадських господарствах, віддаючи перевагу праці на власних присадибних ділянках для забезпечення себе сільськогосподарською продукцією, рятуючись від голодної смерті.

Бойові дії партизанів, підпільних груп, створених з місцевих жителів, диверсійних загонів, перекинутих радянським командуванням літаками чи суходолом, дедалі частіше турбували нацистських воєначальників, командирів спеціальних каральних форму-

вань, поліцію, інші силові структури, що були покликані вести боротьбу в тилу німецьких військ. Про обстановку, що склалася через активізацію руху опору за лінією фронту, красномовно свідчив у своїх спогадах начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту генерал-фельдмаршал В.Кейтель. Він писав, зокрема, що впродовж літа 1941 р. становище на всіх театрах воєнних дій загострилось через непокору цивільного населення, акти саботажу, напади на військовослужбовців, військові установи, об'єкти комунікації. Закидання агентів, диверсантів на парашутах, забезпечення їх зброєю, боезапасами, портативними раціями в багатьох місцевостях стало щоденними явищами. Далі В.Кейтель писав, що фюрер вимагав застосування драконівських репресій і жорстоких дій, доки становище не вийшло з-під контролю окупаційних властей¹⁸.

Наслідком вимог фюрера був наказ, виданий В.Кейтелем від 16 вересня 1941 р. за назвою «Комуністичний повстанський рух на окупованих територіях». У цьому наказі наголошувалося, що «з початком війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців вермахту до відкритих повстань і широкої війни силами банд... Враховуючи, що в окупованих районах існує велика політична і економічна напруженість, варто, крім того, рахуватися з тим, що націоналістичні та інші сили скористаються цією обставиною, приєднавшись до комуністичного повстання, викличуть труднощі для німецької окупаційної влади. Таким чином, щораз більше зростає небезпека для ведення Німеччиною війни, яка виявляється у загальній невпевненості окупаційних військ і вже нині призвела до відтягнення сил на головні вогнища неспокою»¹⁹.

У наказі зазначалося, що вжиті до цього часу засоби для придушення всезагального комуністичного повстанського руху виявилися недостатніми. Тому фюрер наказав вжити найрішучіших заходів, щоб у найкоротший час придушити цей рух. У зв'язку з цим необхідно діяти таким чином: кожний випадок опору німецьким окупаційним властям, незалежно від обставин, варто розцінювати як комуністичний підступ. Щоб у зародку придушити будь-які виступи, потрібно за першої ж нагоди вжити негайних і найсуворіших заходів для утвердження авторитету окупаційних властей і запобігти подальшому поширенню руху. При цьому слід

усвідомити, що на вказаних територіях людське життя нічого не варте і залякуючого ефекту можна досягти лише надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя німецького солдата повинно стати покарання смертю 50–100 комуністів. Спосіб страти повинен ще більше посилити міру залякуючого впливу.

У наказі йшлося також про те, що серед населення окупованої території необхідно пропагувати ідею про те, що жорстокі заходи окупаційної влади звільнять його від комуністичних злочинів і підуть йому на користь. Особливо необхідно було застосовувати смертну кару за партизанські напади, шпигунство, саботаж, збереження зброї, інші злочини проти рейху²⁰.

Як ми зазначали, наказ вимагав застосовувати найжорстокіші методи під час розправи з людьми. Впевнені у своїй близькій перемозі, окупанти отримували садистське задоволення з каральних операцій. У довгі літні вечори вони з найменшого приводу організовували облави на жителів населених пунктів. Село оточували, підпалювали будівлі, а мешканців, які намагалися врятуватися втечою, розстрілювали як дичину на полюванні. Тих, хто потрапив у полон, страчували як заложників. Дітей, як правило, командир карателів розстрілював власноручно. Помешкання карателі грабували, палили. Найцінніше майно, коштовності відправляли сім'ям до Німеччини, разом з фотографіями, що відтворювали варварські криваві оргії нацистських головорізів над мирними людьми²¹.

Застосування варварських методів боротьби проти ворогів рейху — партизанів, диверсантів, мирного населення мало позитивні наслідки. В донесенні начальника штабу групи армій «Південь» до Берліна за 16 грудня 1941 р. генерала Краузе наголошувалося, що в ході боротьби з партизанами тисячі їх було публічно розстріляно або повішено. Особливо населення жахалося покарання на смерть через повішення. З допомогою цих заходів німецькому командуванню вдалося дещо приборкати саботаж, диверсії, ліквідувати партизанські групи. «Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів. Група армій рекомендує при потребі вдаватися до таких заходів»²², — говориться в донесенні.

Як свідчать німецькі документи, що надходили зі штабу групи армій «Південь» до Берліна, партизанський рух в Україні не був активним аж до весни 1942 р. Окремі вогнища партизанського руху не мали вирішального значення для постачання резервами

та озброєнням німецьких армій на східному фронті та вивезення до рейху продовольства, сировини, робочої сили²³.

На наш погляд, деяке затиштя, що встановилося на окупованій території, спричинилося не лише рішучими діями каральних сил вермахту, а також і суворою зимою. З настанням весни 1942 р. рух опору в тилу німецьких армій, зокрема в Україні, активізувався. Найбільш достовірним джерелом про зростання руху опору є свідчення нацистського міністра народної освіти і пропаганди Й.Гіббельса. У своєму «Щоденнику» він відверто писав про руйнівні наслідки партизанської діяльності для німецьких армій. Основною причиною розгортання партизанської боротьби він справедливо вважав жорстоку окупаційну політику. Зокрема, 25 квітня 1942 р. він писав: «Спочатку населення України було повністю схильне дивитися на фюрера як на рятівника Європи і сердечно вітало німецьку армію. Через кілька місяців ставлення до нас різко змінилося. Ми занадто боляче вдарили по руських, особливо по українцях, круто поводячись з ними. Насильство не завжди є переконливим доказом, і це стосується як українців, так і руських»²⁴. Через чотири дні, тобто 29 квітня 1942 р., Й.Гіббельс визнав, що партизанський рух поставив німецьке командування перед великими труднощами. Партизани ведуть добре організовану партизанську війну. Їх діяльність в останні тижні значно активізувалася.

Й.Гіббельс, один із закоренілих нацистських ідеологів, який активно підтримував жорстоку окупаційну політику щодо радянського населення, дійшов висновку про необхідність її пом'якшення. «Особисто я думаю, — писав головний німецький пропагандист, — що ми повинні змінити нашу політику, особливо щодо народів Сходу. Нам би вдалося значно зменшити небезпеку з боку партизанів, якби ми зуміли завоювати якоюсь мірою довіру народу. В цьому відношенні могла б здійснити чудеса зрозуміла політика щодо селян і церкви. Можливо, було б корисно організувати в різних районах маріонеткові уряди, щоб покласти на них відповідальність за неприємні і непопулярні заходи»²⁵.

Отже, під впливом подій, що відбувалися на окупованій території, нацистські керівники приходили до думки про необхідність деякої корекції окупаційної політики. Однак далі побажань вони не просунулися, посиливши експлуатацію населення, застосовуючи жорстокі методи і заходи задля пограбування сільськогосподарських, промислових, людських ресурсів на користь німецького рейху.

Готуючись до подальших наступальних дій, влітку і восени 1942 р. нацисти вживали необхідних заходів щодо охорони своїх тилових комунікацій по яких на Східний фронт перекидалася військова техніка, озброєння, людські резерви. У свою чергу, радянське командування з метою ослабити натиск німецьких армій на свої збройні сили, що відступали, вимагало від партизанів посилювати бойову діяльність у тилу німецьких військ. Завдяки значній організаторській роботі Кремля вдалося дещо виправити помилки і прорахунки, допущені в початковий період війни. В середині 1942 р. керівництво партизанським рухом було централізовано. У травні Й.Сталін підписав наказ про створення Центрального штабу партизанського руху і Українського штабу партизанського руху.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед партизанами, підпільниками, було порушення роботи ворожого транспорту, знищення військової техніки, живої сили, що її ворог перекидав залізницями в бік фронту. Необхідно було також перешкоджати вивезенню в Німеччину зброї і техніки, що потребували ремонту, а також награбованих на окупованій радянській землі народних багатств.

Надаючи важливого значення залізничному транспорту, нацистське командування приділяло велику увагу його безперебійній роботі, відбудові паровозо-вагонобудівних, ремонтних заводів, майстерень, депо, станційного господарства, інженерних служб тощо.

У наказі Й.Сталіна «Про завдання партизанського руху», виданому 5 вересня 1942 р., наголошувалося, що руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення. «Ворог тепер змушений перекидати резерви, бойову техніку, пальне і боєприпаси на фронт з далекого тилу, а також перекидати з нашої країни в Німеччину награбований хліб, м'ясо і всяке інше майно. Залізничні і шосейні дороги, по яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячі кілометрів... Закрити шляхи підвозу — значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, пальним, боєприпасами, а також вивозити в Німеччину награбоване в нашій країні народне добро, тим самим полегшити Радянському Союзу розгромити ворога»²⁶.

Наказ закликав «влаштувати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, зривати, спалювати і розстрілювати паровози, вагони, цистерни на станціях і роз'їздах. Під час залізничних катастроф

знищувати живу силу, техніку, пальне, боеприпаси та інші вантажі, а також уцілілі паровози і вагони»²⁷.

Цей наказ був виданий за наслідками наради командирів партизанських з'єднань, що мала місце у Москві 31 серпня — 2 вересня 1942 р. В нараді брав участь Й.Сталін. Від України були присутні командири двох найбільших партизанських формувань С.Ковпак і О.Сабуров. Учасники наради підвели підсумки партизанської боротьби за лінією фронту. Перед партизанами, підпільниками було поставлено завдання перетворити партизанську боротьбу у важливий стратегічний фактор розгрому німецьких армій на Східному фронті.

У 1943 р. партизанська боротьба в рейхскомісаріаті «Україна», у прифронтовій зоні, де зосереджувалися основні сили німецьких армій, досяг великої ефективності. Дії партизанських формувань, підпільних організацій реально загрожували тиловим комунікаціям ворога, зриваючи перевозки всього необхідного для фронту. У зв'язку з цим А.Гітлер був змушений видати спеціальний наказ від 27 квітня 1943 р. «Про боротьбу з партизанами». Цей наказ мав ще й іншу назву «Боротьба проти бандитизму». Як відомо, у своїх зведеннях, донесеннях німецькі спецоргани, військові командири тривалий час вживали термін «партизани». 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Г.Гімmlер видав наказ про заборону цього терміна, бо він широко вживався більшовиками. Вимагалось в подальшому вживати слова «бандити», «банди», «група більшовицьких бандитів» тощо.

У наказі А.Гітлера наголошувалося, що руські дуже енергійно розгортають боротьбу в тилу німецьких армій бандитськими методами і засобами. Загонами керують генерали, вони мають надійний радіозв'язок з керівними центрами, налагоджено постачання зброєю. Останнім часом партизанські банди завдали відчутних збитків залізничному транспорту, сільському господарству, забезпеченню східних армій. Боротьбу з партизанським бандитизмом слід розглядати як бойові дії на фронті. Керувати боротьбою проти партизанів, розробляти бойові операції проти них мусять оперативні відділи армій і фронтів. У цій боротьбі необхідно використати всі сили, що є в їх розпорядженні²⁸.

Активна діяльність радянських партизанів змушувала німецьке командування використовувати проти них не тільки спеціальні каральні сили, але часом знімати війська з фронту. Існує чимало німецьких документальних свідчень, що партизани контролюва-

ли величезні райони, в яких були ліквідовані окупаційні органи влади, військові, поліцейські комендатури, сільськогосподарські управлінські структури. В цих районах окупаційні власті втратили повністю або частково можливість займатися виробничою діяльністю в сільському господарстві, добуванням сировинних ресурсів, необхідних для німецької промисловості, вивезенням робочої сили до рейху.

Німецькі документальні джерела засвідчують, що в цей період активізувалася боротьба українських націоналістичних формувань. Особливо їх діяльність посилилася у західноукраїнському регіоні, що незабаром мав стати ареною жорстокого двобою між німецькою і радянською арміями.

Варто зауважити, що націоналістичні провідники взяли на озброєння стратегію так званої «двофронтової» боротьби, розрахованої на одночасну протидію мілітаристам Берліна і Москви.

На початку травня 1943 р. пропагандисти ОУН(Б) розповсюдили листівку за назвою «Перед подвійним наступом». У ній було викладено бачення провідниками цієї фракції політичної ситуації, що склалася внаслідок загострення боротьби на радянсько-німецькому фронті. На думку націоналістів, війна на Сході — це, власне, війна між двома імперіалістичними державами, які ставлять перед собою одну й ту ж мету: вони хочуть панувати над європейськими, в тому числі й українським, народами. Німецькі правлячі кола вважають, що їхній головний супротивник в Україні — українські націоналісти, які прагнуть вибороти незалежну державу. А це суперечить нацистським планам володіти українськими землями, нещадно експлуатувати населення, природні ресурси, вивозити робочу силу до Німеччини²⁹.

Радянська влада, вважали націоналістичні провідники, через своїх агентів, що оволоділи окупаційними владними структурами, через підпільні організації комуністичної партії та партизанські загони впливають на населення, залякуючи його покараннями радянською владою, що неодмінно повернеться. Разом з тим, вони ведуть боротьбу проти українських націоналістів, свідомої частини українського народу, який прагне до незалежного існування у власній державі. У листівці наголошувалося, що «наш політичний шлях у майбутньому залишається незмінним — це безкомпромісна боротьба одночасно проти німецького та російського імперіалізму... Щоб посилити нашу позицію назовні, ми підемо на союз з іншими народами, поневоленими німецьким і російським імперіалізмом»³⁰.

З метою розгортання збройної боротьби націоналістичні провідники сформували Крайовий військовий штаб (КВШ), а також регіональні штаби, на які покладалося завдання щодо підготовки необхідних кадрів. У цей період спостерігався масовий перехід на бік націоналістів, поліцейських підрозділів, сформованих з місцевих жителів, військовополонених. Завдяки цьому процесу, а також внаслідок злиття окремих повстанських формувань ОУН(Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, мобілізації населення навесні — влітку 1943 р. остаточно сформувалася Українська повстанська армія (УПА).

Унаслідок розгортання збройної діяльності українських повстанських формувань у ворожому тилу виникли звільнені від окупаційних властей райони на значній території українського Полісся генеральної округи Волинь–Поділля. У донесеннях розвідувальних німецьких структур, служби безпеки до Берліна зазначалося, що на цій території, як і в районах контрольованих радянськими партизанами, німецька окупаційна адміністрація втратила можливість займатися господарською діяльністю. Це катастрофічно позначилося на виконанні поставок сільськогосподарської продукції, технічної сировини, робочої сили⁸¹.

У місті рейхскомісара «України» Е.Коха до міністра східних окупованих областей А.Розенберга від 25 червня 1943 р. наголошувалося, що «північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють банди. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест — Пінськ — Ленінець, Ленінець — Сарни, Сарни — Ковель і Ковель — Брест. Ідеться про територію у 17,400 кв. км. Територія, що далі на північ, практично не в наших руках»⁸². Далі у своєму листі Е.Кох зауважує, що цю територію ділять радянські партизани і українські націоналісти. Вони нападають на залізниці, шляхи, мости, державні господарства, склади з продовольством, фуражем, на промислові підприємства, проти особового складу вермахту окупаційних функціонерів.

Необхідно сказати і про те, що між радянськими партизанами і українськими повстанцями відбувалися збройні сутички за впливи на населення, що проживало на цій території. Радянське керівництво видавало спеціальні накази партизанським командирам про нещадну боротьбу з «українськими буржуазними націоналістами», які зазіхали на створення самостійної української держави. У свою чергу, націоналістичні провідники вважали радянсь-

ку владу окупаційною, антиукраїнською, проти якої необхідно вести боротьбу. Москва, віддаючи накази партизанам, планує знову захопити Україну, щоб над нею панувати.

Нацистське керівництво, особливо командування вермахту, було стурбоване втратою можливостей займатися господарською діяльністю у тилу німецьких армій. В першу чергу це негативно відбивалося на забезпеченні військ продовольством за рахунок окупованої території. Особливо їх непокоїв той факт, що населення масово саботувало економічні, політичні, військові заходи, переходило до збройної боротьби в лавах радянських партизанів або націоналістичних формувань.

Поставало питання про трансформацію окупаційної політики для завоювання довіри населення, про що ми говорили раніше. На наш погляд, не зайвим буде навести ще один важливий документ, що проливає світло на політичне становище в тилу німецьких окупаційних армій.

Весною 1943 р. начальник відділу генерального штабу вермахту «Іноземні війська Сходу!», який займався розвідкою на радянсько-німецькому фронті — генерал Р. Генлен підготував низку донесень про кризові явища в німецькій політиці на окупованих східних територіях. За цими донесеннями зміну настроїв населення, незадоволення окупаційною політикою породили такі чинники: збереження колгоспної системи..., порушення прав людини внаслідок жорстокого поводження окупантів з населенням; відсутність відповідних інституцій, що могли б захистити людей від сваволі окупаційних властей; масові арешти українців, запідозрених у націоналізмі; перевага, яку окупаційна адміністрація надавала росіянам і комуністам — агентам більшовицької влади; ліквідація усіх освітньо-культурних структур, особливо вищої освіти, театрів; провокації більшовицької агентури проти українського населення, яке масово арештовувалося за її доносами³³.

У документі всі перераховані пункти ілюструвалися яскравими прикладами, що свідчили не на користь німецької окупаційної влади. Наголошувалося, що на всій території рейхскомісаріату «Україна» тривають масові арешти і страти українців, особливо в районах, у яких спостерігається незалежницький національний рух. До німецького терору долучався комуністичний терор, здійснюваний радянськими партизанськими загонами. Населення залякувалося більшовицькою агентурою про неодмінне покарання радянською владою лише за лояльне ставлення до окупаційного режиму, за допомогу націоналістам³⁴.

Загрозливе становище для тилкових районів німецьких збройних сил, що склалося внаслідок активної бойової, агітаційно-пропагандистської діяльності радянських партизанів та національно-визвольних сил змушувало командування вермахту вдаватися до репресивних заходів. На придушення руху опору посилалися спеціальні частини СС, охоронні дивізії, що діяли в прифронтовому районі групи армій «Південь», резервні фронтові частини тощо. Виступаючи 6 жовтня 1943 р. перед рейхслайтерами і гауляйтерами, рейхсфюрер СС, міністр внутрішніх справ Німеччини Г.Гімлер визнав, що боротьба з партизанами відволікає чимало сил і засобів. Упродовж 1941–1943 рр. він особисто виділив для боротьби з ними 25 поліцейських полків, дві піхотні, одну кавалерійську дивізію. Але, зауважив Г.Гімлер, партизани продовжують активну боротьбу, завдаючи значних втрат німецьким збройним силам, порушують діяльність комунікацій в тилу вермахту³⁵.

Улітку 1943 р. перед новим наступом на Східному фронті німецьке командування здійснило кілька спроб ліквідувати радянські партизанські загони і націоналістичну Українську повстанську армію. Однак повністю розгромити рух опору на території України нацисти не змогли.

Рух опору став на перешкоді пограбування нацистськими окупантами природних, людських ресурсів України. Разом з тим своєю діяльністю радянські партизани, формування УПА відтягували на себе значні сили противника, ускладнювали перекидання резервів, порушували нормальне постачання німецьких військ на фронтах, що певною мірою негативно впливало на їх бойову діяльність.

¹ Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. — Кн.4. Война и народ. — М., 1999. — С. 133.

² Там само. — С. 134.

³ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — К., 1994. — С. 23.

⁴ Гальдер Ф. Военный дневник. — В 3 т. — Т. 3. / Пер. с нем. — М., 1971. — С. 71.

⁵ Гудериан Г. Опыт войны с Россией / Итоги Второй мировой войны. — М., 1957. — С. 125.

⁶ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). — М., 1985. — С. 28.

⁷ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — В 2 т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 29.

⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 506.

⁹ Там само.

¹⁰ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 211.

¹¹ Там само.

¹² *Косик В.* Вказ. праця. — С. 531.

¹³ Там само. — С. 166.

¹⁴ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн О.* Коммунистические партизанские действия / Пер. с англ. — М., 1957. — С. 188.

¹⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. — Київ — Львів, 2003. — С. 41, 42.

¹⁶ *Косик В.* Вказ. праця. — С. 540.

¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 32–34.

¹⁸ *Кейтель В.* Взгляд в прошлое накануне смертного приговора (Из воспоминаний) // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — Смоленск, 2000. — С. 362.

¹⁹ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 431.

²⁰ Там само.

²¹ *Кларк А.* Крах «Блицкрига» // От «Барбаросса» до «Терминала»: Взгляд с Запада / Пер. с англ. — М., 1988. — С. 102.

²² *Косик В.* Вказ. праця. — С. 549.

²³ Там само. — С. 251.

²⁴ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн Н.О.* Вказ. праця. — С. 37.

²⁵ Там само. — С. 36.

²⁶ Военно-исторический журнал. — 1975. — № 8. — С. 63.

²⁷ Там само.

²⁸ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 446.

²⁹ *Косик В.* Вказ. праця. — С. 353.

³⁰ Там само. — С. 354.

³¹ Там само. — С. 611–612.

³² Там само. — С. 614.

³³ Там само. — С. 350.

³⁴ Там само. — С. 351.

³⁵ *Гиммлер Г.* Речь перед рейхсляйтерами и гауляйтерами в Познани 6 октября 1943 г. // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — Смоленск, 2000. — С. 286.